

О. А. Крижко,

Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ

ТЕРМІНИ-ЗООНИМИ У ВНУТРІШНЬОМОВНОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячена дослідженню термінів-зоонімів у семасіологічному та ономасіологічному аспектах. Зокрема, у семасіологічному плані вони аналізуються з позиції синонімічних та антонімічних відношень, розглядаються їх структурні та семантичні особливості. В ономасіологічному аспекті терміни-зооніми класифікуються за ступенем мотивованості.

Ключові слова: терміни-зооніми, семасіологічний, ономасіологічний аспекти, мотивація, номенклатура.

Статья посвящена исследованию терминов-зоонимов в семасиологическом и ономасиологическом аспектах. В частности, в семасиологическом плане они анализируются с позиции синонимических и антонимических отношений, рассматриваются их структурные и семантические особенности. В ономасиологическом аспекте термины-зоонимы классифицируются по степени мотивированности.

Ключевые слова: термины-зоонимы, семасиологический, ономасиологический аспекты, мотивация, номенклатура.

The article is devoted to research of terms-zoonyms in the semasiological and onomasiological aspects. In particular, taking into account the semasiology, they are analyzed from the perspective of synonymous and antonymous relations, their structural and semantic features are considered. In the onomasiological aspect terms-zoonyms are classified by degree of motivation.

Key words: terms-zoonyms, semasiological, onomasiological aspects, motivation, nomenclature.

Питання про критерії термінологічності завжди були актуальними для лінгвістики. Незважаючи на те, що до термінологічної лексики відносять слова, обмежені або професійною сферою вживання, або сферою функціонування слова в галузі наукового знання, однак до цього часу немає формального критерію термінологічності, тому всі інші підстави є більш-менш суб'єктивними, особливо якщо пам'ятати, що всі критерії термінологічності розроблялися переважно не для терміна-слова, а терміна-словосполучення [2, с. 60–67]. Тому мета цього дослідження полягає у визначенні особливостей когнітивної основи термінів-зоонімів української мови. У процесі аналізу розв'язуються такі завдання: 1) дослідити особливості термінів-зоонімів в семасіологічному та ономасіологічному плані; 2) проаналізувати системні відношення в межах досліджуваних термінологічних одиниць; 3) в ономасіологічному аспекті розглянути основні типи мотивації термінів-зоонімів української мови.

Для того, щоб визначити специфіку терміна в ономасіологічному аспекті, необхідно звернути увагу на те, що він межує з номенклатурою [1; 3; 4], від якої відрізняється: 1) відносно довільним способом позначення на зразок ярлика; 2) об'єктом позначення, оскільки іменує одиничні предмети (іноді й поняття); 3) не дефінітивною, а денотативною функцією.

Термін – слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання чи діяльності, у сучасній науці трактується, з одного боку, як засіб закріплення результатів пізнання в певних галузях, з іншого, – як спосіб фіксації нових знань [7, с. 21]. У зв'язку з цим загальна структура терміна має три складові: 1) когнітивну, що вказує на поняттєвий клас; 2) функціональну, що пов'язана з видовою ознакою; 3) формально-граматичну, яка віддзеркалює оформлення терміна як частини мови.

Когнітивний аспект вивчення термінів визначається двома підходами: семасіологічним та ономасіологічним.

У семасіологічному плані науковий термін є специфічною мовною одиницею, яка тісно пов'язана із науковим поняттям, хоча й ніколи не збігається з останнім [5, с. 115]. Це пояснюється тим, що терміносистеми є відносно замкненими методологічно орієнтованими єдностями, тому динаміка терміна значно обмежена. В основному він переміщується або зі сфери наукового мовлення до загальнонавчальної лексики і навпаки, або відбувається пересування в інші сфери науки. Внаслідок цього термінологічне слово стає багатограним та поліфункціональним, незважаючи на те, що традиційно до терміна висуваються такі вимоги, як системність, наявність класифікаційної дефініції, точність, стилість, відповідність позначуваному поняттю та мовним нормам, однозначність, прозорість внутрішньої форми, стилість, дериваційна здатність, інваріантність (відсутність варіантів та синонімів), висока інформативність [6, с. 666]. Що стосується термінів-зоонімів, то у переважній більшості вони відповідають усім вимогам, оскільки тяжіють до номенклатури. Це їх загальна властивість. Однак і серед них достатня кількість термінологічних слів, які вступають у різноманітні семантичні відношення. Як правило, це синоніми, антоніми, омоніми.

Серед синонімів найбільш поширеними є абсолютні синоніми, тобто синоніми-дублети. У більшості випадків поява таких одиниць викликана одночасним функціонуванням двох термінів, які утворилися внаслідок запозичення того ж самого елемента з різних мов. Частіше за все це відбувається при калькуванні. Наприклад, термін *авіфауна*, що позначає сукупність птахів певної місцевості [БС, с. 8], утворився морфологічним словотвірним способом – складанням калькованих основ *avis* (з лат. – «птах») і *Fauna* (дружина Фавна, бога полів). Він має синонім – *орнітофауна* (від грец. *ορνις*, родовий відмінок – *ορνιτος*). Отже, спільним елементом для цих двох слів є новолатинське слово *fauna*, яке є похідним від лат. *Fauna* – богиня лісів і полів, покровителька тварин.

Хоча є й інші причини, зокрема: 1) одночасне функціонування запозиченого та споконвічного слова (*амоцет* – те саме, що й *ніскорійка* [БС, с. 28]; *безщелепні, ентобранхіанти* (*Agnatha, Enthobranchiata*) – розділ найдавніших морських і прісноводних хребетних [БС, с. 60]; 2) одночасне функціонування термінів, утворених на національному ґрунті, проте на різній мотиваційній основі (*безпанцирні молюски* – клас безхребетних тварин – те саме, що й *борозенчасточереві молюски* [БС, с. 60]).

У науковому мовленні достатньо поширені дериваційні синоніми, які утворилися на основі грецьких або латинських коренів і найчастіше використовуються у словотвірній практиці. Наприклад, одним з найпоширеніших коренів у біології є *біо*. Він входить до складу багатьох термінів, об'єднуючи їх за значенням: *батиобіонти* – глибоководні тварини [БС, с. 58]; *аеробіонти* (мешканці суші й повітря), *гідробіонти* (водні організми), *геобіонти* (мешканці ґрунту); *евробіонти* – організми, що здатні жити в будь-яких умовах; *стенобіонти* – лише в суворо визначених умовах; *біотоп* – певне середовище перебування.

У межах одного поняття спостерігаються й антонімічні відношення, наприклад, антонімічними є терміни *алохтони* (від грец. *αλλός* – «інший» та *χθών* – земля, край) на позначення організмів, що відповідно населяють іншу місцевість, а не ту, де вони виникли, та *автохтони*, що вживаються для назв споконвічних тварин. Антоніми можуть утворюватися

й префіксальним способом, де префікси позначають, як правило відсутність ознаки, що міститься у вихідному слові: *черепні – безчерепні*.

Якщо розглядати термін в *ономасіологічному аспекті*, то поняттєві особливості проявляються в його формально-граматичній будові, що відбивають як суттєві, так і несуттєві ознаки. Усе залежить від свідомого або несвідомого вибору мотивуючої основи [5, с. 115]. За ступенем мотивованості, терміни поділяються на 4 типи: 1) абсолютна мотивація при збігу семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення; 2) повна мотивація за внутрішньою формою, що відбиває ознаку, яка цілком входить до значення; 3) часткова мотивація, яка спостерігається, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці; 4) відсутність будь-якої мотивації [5, с. 117].

Проте застосування цього підходу потребує деякого уточнення, тому що розуміння навіть абсолютної мотивації з позиції філолога та біолога розрізняється. І кожний з них має різний рівень компетенції при творенні або аналізі внутрішньої форми певного терміна. Отже, мотивованість ми розглядаємо з суто лінгвістичних позицій.

Абсолютна мотивація спостерігається тоді, коли існує збіг семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення, тобто семантичні ознаки є зрозумілими для носіїв мови. Наприклад, *безхребетні (Invertebrata)* – група тварин, у яких, на відміну від хребетних, немає хорди або хребта [БС, с. 60]. Ця група термінів найбільш адаптована до системи української мови. Вона складається як з однослівних, так і багатослівних термінів. Однослівним термінам при позначенні біологічного роду притаманні всі форми числа, наприклад, *бджолоїдка (Meropos)* – рід птахів родини бджолоїдкових [БС, с. 59]. При позначенні біологічного виду, як правило, використовується форма Singularia tantum: *бичок-круглярк* – вид бичкових, які є об'єктами промислу [БС, с. 62].

Форма з Pluralia tantum властива термінам, що називають: 1) класи: *багатоніжки (Myriapoda)* – клас безхребетних тварин типу членистоногих [БС, с. 51]; 2) родини: *бджолоїдкові (Meropidae)* – родина птахів ряду ракоподібних [БС, с. 59]; *бичачі* – родина ссавців ряду парнокопитних [БС, с. 62]; *бичкові (Gobiidae)* – родина риб ряду окунеподібних [БС, с. 62]; *порожнесторогі* – родина ссавців ряду парнокопитних [БС, с. 62]; 3) надродини: *бджолині, бджоли (Apoidea)* – надродина жалихих комах ряду перетинчастокрилих [БС, с. 59]; 4) ряди: *безвусикові, протури (Protura)*, синонім *Myrientomata* – ряд нижчих, або первиннокрилих, комах [БС, с. 59–60]; 5) підтипи: *безчерепні (Acrania)* – підтип примітивних тварин типу хордових [БС, с. 60]; 6) розділи: *безщелепні, ентобранхіанти (Agnatha, Entobranchiata)* – розділ найдавніших морських і прісноводних хребетних [БС, с. 60].

Терміни, що складаються зі словосполучень, у більшості випадків відповідають семантичній моделі: *залежне слово* (як правило, це ознакове слово), що *містить мотиваційну ознаку*, + *головне*, яке є *апелятивом*, тобто загальною назвою. Ця структурна модель додатково характеризується тим, що обидва слова вживаються в Pluralia tantum. Останнє пояснюється тим, що йдеться про морські організми, які сприймаються як єдине ціле. Абсолютна мотивація властива залежному слову, завдяки якому об'єкт вирізняється поміж інших. Наприклад, *абісальні тварини*. Так називаються морські організми, що населяють *абісаль*, тобто товщу води на великих глибинах, нижче межі проникнення сонячних променів (нижче 3 тис. м) [БС, с. 7]. Назва походить від грецьк. *«abyssos»*, що перекладається як *«бездонний»*. Для переважної більшості носіїв української мови, у тому числі й біологів, грецький етимон є невідомим. Швидше за все в біології внутрішню форму пов'язують з поняттям *абісаль* – специфічним глибоководним середовищем. До того ж це прикметник, тобто частина мови, що відображає статичну ознаку, яка притаманна іменнику *абісаль* (ж. р.). Аналогічно утворилися наведені нижче терміносполучення: *багатоцетинкові черви*, інша їх назва – *поліхети (Polychaeta)* від грецьк. *poli* (багато) + *chaeta* (щетинка) – клас кільчастих червів [БС, с. 52]; *безпанцирні молюски* – клас безхребетних тварин [БС, с. 60]; *безхвості земноводні* – ряд хребетних тварин класу земноводних [БС, с. 60].

Повна мотивація за внутрішньою формою відбиває ознаку, яка цілком входить до значення. Як правило, внутрішня форма такої ознаки більш відома фахівцям з біології. Проте завдяки давньогрецьким та латинським елементам у їх складі їх мотиваційна основа чітко виділяється всіма носіями мови. Терміни повної мотивації також можуть складатися як з окремого слова, так і з словосполучення. Специфіка однослівних термінів повної мотивації полягає в тому, що вони за структурою є складними. Найбільш поширеною є модель: *корінь + корінь з однієї мови*. У переважній більшості це слова, структурні елементи яких походять з грецької або латинської мов. Наприклад, *амфібластула* – це організм, який має форму кулі, обидві половинки якої складаються з зародкових клітин різного типу [БС, с. 28]. Цей термін утворився на основі двох грецьких за походженням коренів – *αμφί* («з обох боків») та *βλαστός* («зародок»). Так само: *археоптерикс* (первоптах довгохвостий) – первісний викопний птах юрського періоду [БС, с. 45]. В основу латинського терміна *Archaeopteryx* покладено два грецьких кореня: *αρχαῖος* – давній, *πτερυξ* – крило).

Правила застосування форм числа до позначення класів, родів, видів тощо, такі самі, що і в попередній групі. Наприклад, у множині позначаються родини (*антропоїди* – від грец. *άνθρωπος* – «людина» і *είδος* – «вид» – родина вузьконосних мавп; те саме, що й людиноподібні мавпи [БС, с. 39]), класи (*архозаври (Archosauria)* – підклас вимерлих (текодонти, динозаври, птерозаври) та сучасних (крокодили) плазунів [БС, с. 45]; утворився від грецьк. *αρχαῖος* – давній та *σαυρος* – ящур) та ін.

У структурному відношенні терміни, що вживаються у Pluralia tantum, утворилися за допомогою різноманітного поєднання елементів однієї мови. Нами встановлено декілька таких моделей: 1) модель: *корінь з однієї мови*. Наприклад, *апендикулярії (Appendicularia)* – клас хордових тварин підтипу покривників. Цей термін утворився від лат. *Appendicula*, що означає невеличкий додаток [ЛРС, с. 84], оскільки тіло тварини складається з тулуба та хвостового відділу, в якому розміщена хорда, що зовнішню нагадує «будиночок» з хітиноподібною речовиною. Можливо, ця зовнішня особливість і покладена в основу найменування; 2) модель: *префікс + корінь з однієї мови*. Так, терміном *анамнії* (від лат. *Anamnia*) позначають первинноводних – групу хребетних тварин, розвиток яких відбувається у водному середовищі [БС, с. 30]. На нашу думку, цей термін є частково мотивованим, оскільки в цьому слові чітко вирізняються дві частини: префікс та корінь. Префікс *an-* на початку слова має значення, омосемічне одному з головних значень латинського префікса *ad-*. Це значення близькості, наближення. Корінь *-amn-* означає «волога, рідина, річка» [ЛРС, с. 67]. Функціонування цього слова в множині пояснюється тим, що кожна з цих тварин за способом та середовищем перебування не сприймається як окремих організм; 3) модель: *корінь + корінь з однієї мови*. Термін *амфібії* вживається на позначення класу хребетних тварин, які характеризуються зяброво-легеневим диханням та розвитком кінцівок [БС, с. 28]. У науковому мовленні цей термін, як правило, вживається у множині, про що свідчить фіксація у словнику як назва класу. Це слово утворилося на основі двох грецьких коренів: *-αμφί-* у значенні «подвійний» та *-βίος-* – «життя». Аналогічно утворився термін *аероби* (від грец. *αἴρ* – повітря та *βίος* – життя) – організми, здатні жити й розвиватися лише при наявності вільного кисню [БС, с. 15]; 4) модель: *заперечна частка + корінь + корінь з однієї мови*. Наприклад, термін *анаероби* («організми, що здатні жити й

розвиватися при відсутності вільного кисню» [БС, с. 29]) утворився внаслідок поєднання трьох запозичених з грецької мови елементів: заперечної частки *ap-* та двох коренів – *-aer-* (повітря) і *-bios-* (життя); 5) модель: *корінь з однієї мови + корінь з іншої (рідної) мови* зустрічається при словотвірній деривації значно рідше. Наприклад, термін **австралопітеки** (група викопних високорозвинених вищих двоногих приматів [БС, с. 9]) утворився внаслідок поєднання двох коренів: лат. *australis* – «південний» та грец. *πίθηκος* – «мавпа». До того ж у науковому мовленні він вживається і в однині.

Різновидом кореня з різної мови як другого елемента складного слова можуть бути різновиди кальок. Наприклад, в основу цього терміна **амебоподібні** (ряд безхребетних тварин; амеби [БС, с. 26]), на нашу думку, покладений греко-латинський корінь *amebaeus*, що означає «поперемінний, той, що чергується» [ЛРС, с. 67]. Таке припущення пояснюємо тим, що ці тварини за характером пересування в біологічній класифікації належать надкласу кореніжок.

Часткова мотивація спостерігається тоді, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці. За структурно-граматичною характеристикою ці терміни також можуть бути як однослівними, так і складатися із словосполучення.

Однослівні терміни відповідно до категорії числа традиційно поділяються на три групи: 1) вживаються тільки в *Singularia tantum*; 2) у науковому мовленні переважає форма *Plularia tantum*; 3) можуть функціонувати у формі однини (переважно поза біологічною сферою) та множини. До першої групи належать терміни, що позначають назви наук або їх підрозділів, а також сукупність тварин, для позначення яких неважливе одиничне найменування. Наприклад, **ектогенез** (від грецьк. слів «поза, зовні» та *genesis* – «походження, виникнення») – вчення про еволюцію як процес прямого пристосування організмів до середовища й простого підсумовування змін, що здобуваються організмами під впливом середовища. Для найменування глибоких рослин та тварин існують аналогічні терміни: **фітобентос** – рослини, що живуть на дні і в ґрунті водоймищ [БС, с. 61], та **зообентос** – тварини, що живуть на дні і в ґрунті водоймищ [БС, с. 61]. В обох словах складовим елементом є *бентос*, який має значення «глибина» – від грецького *βενθος*.

У другу групу об'єднуються терміни, що також позначають певну сукупність у вигляді родини, класа тощо. Наприклад, **анеліди** – те саме, що й кільчасті черви [БС, с. 32]. На нашу думку, в основу цього терміна покладено лат. *annelus* – «колючко» [ЛРС, с. 72].

Третя група найчисельніша. При їх творенні переважає семантична модель: *корінь з іншої мови + нове значення*. Наприклад, **акули** – надряд хрящових риб [БС, с. 25–26]. На нашу думку, цей термін утворився на основі перенесення однієї з головних ознак зовнішнього вигляду тварини на назву всього класу, тобто внаслідок метафоричного розширення значення. Мотивуючою основою в цьому випадку виступає лат. *aculeus* – жало, вістря, кінчик, шпора, шип [ЛРС, с. 26]. До того ж за графічною формою це слово наближене до лат. *acula* – водиця [ЛРС, с. 26], що також пов'язує походження терміна з водною стихією. За такою самою моделлю побудований термін **амеби**, яким позначаються амебоподібні [БС, с. 25–26]. Цей термін утворився від греко-латинського кореня *amebaeus*, що означає «поперемінний, той, що чергується» [ЛРС, с. 67]. Віднесення цього слова до часткової мотивації пояснюється нами тим, що при визначенні цих тварин суттєвою характеристикою є їх спосіб пересування – за допомогою кореніжок шляхом перетікання з одного місця до іншого.

До цього типу мотивації можна віднести квазімотивовані терміни, які, на перший погляд є достатньо прозорими, наприклад, **бабки** (*Odonata*) – ряд підкласу крилатих, або вищих, комах [БС, с. 50]. Про те, що покладено в основу їх внутрішньої форми – невідомо. Або **бакланові** (*Phalacrocoracidae*) – родина птахів ряду пеліканоподібних [БС, с. 53]. Назва родини чітко мотивована – від **баклан**. Однак для сучасних носіїв мови внутрішня форма цього терміна затемнена, хоча відомо, що в грецькій та латинській мовах слово **баклан** містить ознаки, які пов'язані з середовищем перебування цього птаха – той, хто живе біля води [ЛРС, с. 87], а в українській мові воно вважається запозиченням з тюркських мов – **дика гуска** або **дрохва** [ЕСУМ, Т. 1, с. 120].

Таким чином, терміни-зооніми входять до лексичної системи української мови. У семасіологічному плані вони вступають у семантичні відношення синонімії та антонімії. Серед термінів-синонімів найбільш поширеними є абсолютні синоніми, що утворилися як на власне українській мовній основі, так і шляхом запозичення з інших мов, зокрема з латинської та грецької. В ономазіологічному аспекті за ступенем мотивованості терміни-зооніми поділяються на 4 типи і мають семантичні та структурні ознаки: 1) терміни абсолютної мотивації; 2) терміни повної мотивації; 3) терміни часткової мотивації; 4) невмотивовані терміни, які будуть досліджені у наших подальших наукових розвідках.

Література:

1. Адаменко С. Л. Серболужицька ботанічна номенклатура: її формування та специфіка (на матеріалі назв лікарських рослин) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / С. Л. Адаменко. – К., 1999. – 18 с.
2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
3. Дидик-Меуш Г. М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI-XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. М. Дидик-Меуш. – Львів, 2001. – 19 с.
4. Комаровська А. М. Чеська ботанічна номенклатура в аспекті питомих та запозичених назв : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / А. М. Комаровська. – К., 2005. – 20 с.
5. Олійник І. В. До проблеми мотивованості терміна (на матеріалі англо-французьких відповідностей термінології телекомунікацій) / І. В. Олійник // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного університету. Linguarum-VIII. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2008. – Вип. 6. – С. 115–118.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування і функціонування / Інститут української мови НАН України, Уманський педуніверситет ім. П. Г. Тичини. – Умань : Софія, 2006. – 103 с.

Умовні скорочення

- БС** – Біологічний словник / [упоряд. К. М. Ситник, В. О. Топачевський]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 679 с.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / [упорядкув. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.; 1985. – Т. 2. – 571 с.
ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / Дворецкий И. Х. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.